

Má cesta k Masarykovi a s Masarykem

Několik poznámek o recepci Masarykova myšlení u nás i na Západě

My Way to Masaryk and with Masaryk

A few remarks concerning the reception of Masaryk's thoughts in the Czech Lands and Western countries

Cesta k Masarykovi

Snad to bylo způsobeno válkou. K Masarykovi jsem přilnul již na střední škole. Bylo mi osmnáct, když jsem v roce 1941 přečetl více než šestisetstránkovou *Světovou revoluci* a vypsal si z ní více než devět stránek výpisků. Nepotřeboval jsem k tomu návodů jako *Jak pracovat*, i když jsem toto didaktické dílko četl o několik měsíců později. Také ještě jako „teenager“ jsem zhltal knihu *Moderní člověk a náboženství*, jedno z mála děl, které jsem později četl i v anglickém vydání a doporučoval přátelům. Následovaly některé menší spisky: *O ženě* a *V boji o náboženství*. Pak shledávám výpisky z dalších prací politických: *Novou Evropu* jsem četl ku dvacátým narozeninám, v červenci 1943. Po ní následovala hned *Otázka sociální*.

Nebylo snadné se k ní dostat. Brněnský rodák, vyrůstal jsem na Slovácku a gymnázium absolvoval u samých slovenských hranic, ve Strážnici. Po maturě byly vysoké školy zavřené; dal jsem se zapsat na bývalý English Institute v Brně, pod okupací překřtěný na Školu moderních řečí, kde jsem sledoval tříhodinový kurs angličtiny denně, zastíraný jednou hodinou němčiny týdně. Kamufáž se nevydařila a Němci „nasadili“ po čtyřech měsících, kvůli rodilým Britům mezi docenty celou již anglicky mluvící třídu, do místní zbrojovky. A bylo to tady, kdy co by masarykovský nekuřák, jsem vyměnil svůj přiděl na tabák za dvě kila sádla, a ta pak, od hladovějšího intelektuála, za dva díly *Otázky sociální*.

Sotva kdy byla kniha tak intenzivně studována: nacisté, konkrétně členové Werk-schutzu rekrutovaní z řad sudetských Němců, nás drželi v továrně po dvanáct hodin denně (vlastně nočně: dal jsem přednost nočním směnám před střídáním směn, jež by zne-možnilo sledovat jakékoliv kursy). A tak v odpoledních hodinách jsem louskal jednotlivé kapitoly *Otázky sociální*, které jsem pak u soustruhu znovu probíral v mysli, abych se uchránil ducha ničící monotónnosti dlouhých nočních hodin.

Jak už z volby knih vyplývá, nebylo to jen povrchní vlastenectví válečných dob, co mne k Masarykovi poutalo. Vedle otázky náboženské přistoupil do středu zájmu i problém noetický. Také ještě na gymnáziu jsem se začel do Davida Humea, ovšem ještě v českém překladu. Intrigoval mne Masarykův poukaz na skepsi a její překonání proba-bilismem. A hned po skončení války jsem se začel do Tvrdého, brněnského masarykov-ce; jak jeho *Teorie pravdy*, tak i *Masarykův hlavní problém noetický* mne poutaly neméně než přednášky A. I. Bláhy a J. L. Fischera. Šel jsem tak daleko, že jsem si i *System einer concreten Logik* vypůjčil z brněnské univerzitní knihovny a důkladně prostudoval. Vše to mělo vliv i na celoživotní osudy...

Praxe, jak jsem se učil z Tvrdého, nepokulhávala za teorií. Také ještě na Slovácku jsem aktivně vystoupil z katolické církve: ne z nevěry, ale právě z odporu proti nábožen-skému indiferentismu, proti kterému Masaryk tak horlil. A o politické akci se, jako oby-

čejný pěšák, nechci příliš rozpisovat. Byly odbojové skupiny jak ‚západního‘, tak i ‚východního‘ zaměření, organizovaly se ‚slow-down‘ akce ve zbrojovce, pašovaly se zbraně. Již před koncem války nás vedoucí odbojové skupiny upozornil na nebezpečí hrozící republice po ukončení válečných akcí. A tak jsem proštudoval *Otázky leninismu* a analyzoval sovětský postoj k varšavskému povstání a k Maďarsku. V. Chalupa popsal velmi výstižně nejen cíl komunistů, ale i jejich strategii: kombinovaný nátlak zdola (přes dělnické závodní milice, sověty vyzbrojené) a shora, přes ministerstva, hermeticky uzavřená ostatním stranám. A pracovali jsme, mladí studenti z Brna, proti připravovanému puči, intenzivně: obklopili jsme západní účastníky Světového kongresu studentů 1945 dobrými demokraty, prolomili komunistickou hegemonii ve studentských spolcích (já byl zvolen prvním nekomunistickým předsedou Spolku posluchačů Masarykovy univerzity), navazovali kontakty v demokratické cizině, burcovali veřejné mínění objektivními rozbory politické situace i aktivní prací ve stranách. Jak známo, přes pochody studentů na pražský hrad, boj o demokracii byl prohrán. Poněvadž se mi nepodařilo intelektuálně vyvrátit Masarykovu kritiku marxismu (o jeho postoji k ruskému mnichu/revolucionáři ani nemluvě!), věděl jsem, že pro mne, novopečeného sociologa, v zemi není místa. A tak již v květnu 1948 jsem vandroval u Mariánských Lázní přes hranice, podpíraje právě letos Masarykovým řádem vyznamenaného starostu Sokola Dr. A. Hřebíka. V aktovce jsem měl jednu náhradní košili, dvě plechovky UNRRA a 11 sešitů výpisků z 320 posledně čtených knih.

Jsou to tyto výpisky, které dnes leží přede mnou a umožňují mi rekonstruovat vlastní studium Masaryka. Po měsících strádání v Německu, kde právě probíhala měnová reforma, jsem se dostal k přátelům do Holandska.

Recepte Masaryka u nás

Je těžké bez kvantitativního výzkumu, který dnešní sociologie skýtá, vyhodnotit vliv jednotlivého myslitele, byť i byl ‚duchovním vůdcem národa‘, na myšlení, citění a jednání lidí. Historikové to mají snazší více méně tím, že namísto lidí berou v úvahu národ jako ‚agregát‘, jako celek. A soud je pak zdrcující: jak nazvat ‚masarykovským‘ národ, který v tajných volbách (1946), půl století po vydání *Otázky sociální*, hromadně obejme marxismus (přes 43 % komunistických hlasů v Čechách o marxistech mezi sociálními demokraty ani nemluvě!), odřekne příslušenství k Západu nabízejícímu Marshallovu pomoc a přes zvěrstva Rudou armádou zejména na východní Moravě spáchaná, necelých 40 let po publikaci *Ruska a Evropy*, nekriticky idealizuje a zbožňuje ‚východní bratry‘? Národ, který pod nařčením z kolektivní viny odsune, často za nedůstojných okolností, celou etnickou skupinu sudetských Němců, přes něž v minulosti přejímal též prvky západní civilizace?

Kde národ zklamal, hledá se často vina a chyba u jeho duchovních vůdců. Byl tu Beneš, Drtina i mnozí jiní věrní Masarykovu odkazu ve vedoucích postaveních. Vím však, že zejména pokud se způsobu odsunu týče, pozice humanitních politiků byla velmi oslabena sovětskou propagandou: každý, kdo hlásal slušný postoj k Němcům, byl nařčen z kolaborantství. Kde byla nutnost bránit národ proti ve vlastním středu se vzrůstající diktatuře, obránci humanity často museli volit mezi dvěma zly. Ale jen starší mezi námi se dostali po rychlém vystudování do Prahy, kde se pokoušeli ovlivnit vládní orgány a ústřední vedení opozice.

V Brně, na filozofické fakultě, kde jsem po válce studoval, byl Masaryk jistě přítomen. Zmínil jsem se již o profesoru Josefu Tvrdém, kterého nacisté za války umučili a

jehož duch na fakultě bylo silně cítit. I sociolog A. I. Bláha byl masarykovec, k čemuž se explicitně hlásil. Byl humanitní etik, který, i když sám bez vyznání, mi osobně radil číst dílo Gerarda van der Leeuwa, který na pozvání a dobrozdání J. L. Fischera obdržel čestný doktorát Masarykovy univerzity. „Chcete-li poznat, o čem náboženství jedná, čtete jeho *Die Fenomenologie der Religion!*“, byla jeho přátelská rada. Sám velkým hrdinou nebyl. Za komunistického puče si mne dal zavolat do pracovny a úpěnlivě mne žádal, aby studenti nešli do ulic, neb prý ví od kolegy Trávníčka, že komunisté mají příkaz střílet do davu.

J. L. Fischer, jehož poutavé semináře četby filozofických klasiků jsem míval velmi rád, byl také masarykovec. Převzal v principu rozdělení věd z konkrétní logiky, i když se úzkostlivě střežil filozofického redukcionismu, proti němuž stavěl svou kvalitativní filozofii jednotlivých říší poznání. Ne *„mathesis universalis“*, ale svéráznost každého vědního oboru měla být směrodatná pro naše poznání. Fischer byl dobrým publicistou. Vím ale, že se mne velmi dotkl po puči 1948 jeho článek v *Lidových novinách*, že „po noci plné vnitřního boje, dospěl k názoru, že budoucnost náleží komunismu“. Stěžoval jsem si na to profesoru Van der Leeuwovi, když už nebyl ministrem, ale přednášel nám v Leidenu. Cestou na nádraží, kam jsem ho doprovázel, zvedl ukazováček a profesorsky mne pokáral: „Gad'ourku, nikdy nesmíš soudit a posuzovat lidi, než zemřou!“. A ukázalo se, že měl pravdu. Na Světový kongres sociologů v Evianu v roce 1966 se dostavili jak profesor Král z Prahy, tak i Fischer, a oba se ke mně, exulantovi, veřejně hlásili.

S posluchači jiných fakult to bylo jiné. Právníci, kteří zejména hráli silnou roli v našem odboji, a po stránce znalosti politického dění mne daleko předčili, se k Masarykovi hlásili v politice, ale, aspoň v Brně, se s jeho světovým názorem neztotožňovali. V. Chalupa, hlavní organizátor protikomunistického odboje před pučem 1948, pracoval na teorii politiky, pojmáné po vzoru Englišovy ekonomie. Nás masarykovce nazýval *„naivními realisty“*, v ostrém noetickém kontrastu s brněnskou školou právní, hlásající (dle jeho pojetí) *„kritický idealismus“*: kauzální nazírání je z noetického hlediska rovnoprávné s nazíráním teleologickým (národního hospodářství či politologie) a i s nazíráním normativním (věd právních). Vliv vídeňského Kelsena a místního Weyra byl zcela zřetelný. O otázkách noetických se diskutovalo za večerů, diskuse však na jednotu politické akce vlivu neměly. Snad ale právní filozofové přespříliš odváděli tehdejší kolegy právě od četby Masaryka, za jehož prezidentství jim Masarykova univerzita postavila krásnou fakultu.

A ještě jedna poznámka k recepci Masaryka u nás mi musí ze srdce. Měl jsem a mám pochopení pro sociology či intelektuály, kteří z existenčních důvodů Masaryka zrazovali. Byli tu však i jiní, od ministra Nejedlého po četné stranické propagátory a pisálky jak v *Rudém právu*, tak v *Rovnosti*, kteří se k stalinistické verzi marxismu hlásili spontánně. Neznali Masaryka? Či se jim podařilo argumenty jeho *Otázky sociální* vyvrátit? Mně samému se Masaryka překonat nepodařilo, a tak pro mne u nás nebylo místa.

Recepce Masaryka v Holandsku a na Západě

Vybaven ve dny komunistického puče získanými diplomy z filozofie (sociologie) a angličtiny a jedenácti sešity s výpisky z knih, mladý exulant v Holandsku si teprve uvědomil velikost Masarykova světového názoru. Až v lednu 1949 nabyly přednášky oficiálního rázu a sociologii bylo možno studovat po *„kandidaats“* (asi tak naše první státnice) na právnické fakultě. Samozřejmě, že mi mé studie v Brně neuznali. Ale přece jen jsem dostal od ministerstva školství dispensaci: na základě druhé státnice na Masarykově univer-

zitě mi dali přípravnou zkoušku práv darem, s dovětkem, že se nikdy nestanu právníkem a nepokusím se práva studovat. O sociologii se všeobecně soudilo, že je to nová věda, teprve po druhé válce vzniklá.

Současně se studiem, které jsem se rozhodl v Leidenu opakovat, jsem dostal již v září zaměstnání: stal jsem se dokumentaristou, povolání, o němž k mému štěstí, zaměstnavatel toho nevěděl více nežli já sám. Pídlil jsem se prostě na Institutu pro preventivní lékařství po potřebné literatuře pro vědce pracující na polích bakteriologie, fyziologie, toxikologie a i psychiatrie a psychologie. Znalost Masarykovy konkrétní logiky mi přišla velmi vhod, i když jsem ji musel doplňovat poznatky z Deweyho a jiných. Zajímavé, že Holandsko postrádalo *positivism* ve svém uspořádání věd. Zatímco sociologie (navzdory rané práci R. Steinmetze a za války tragicky zesnulého a do Bláhovy *Sociologické revue* přispívajícího Bongera) neexistovala, byla 'parapsychologie' uznaným oborem, jakož později i 'metabletica' tj. obskurní nauka o pohybu všech jevů. Díky zejména činnosti Akademie věd se situace až později vykrystalizovala.

Snad právě díky náskoku, který Masaryk skýtal, jsem navzdory celodennímu zaměstnání již v červnu 1951 znovu vyštudoval jako první student sociologie v Leidenu. Habilitoval jsem již v roce 1953 prací o Československu, v nočních hodinách podniklé. A Institut preventivního lékařství sociologa rád hned uznal: organizoval jsem výzkumy v 'poli' (Sassenheim), první celonárodní ankety (kuřáckých zvyků a požívání alkoholu), absence v průmyslu atd. atd.

I tu byl zpočátku vliv Masaryka ještě silný. Víím, že mezi jednotlivými rozsáhlými pohovory v mé tulipánové vesnici (interviewovali jsme tam reprezentační soubor 404 občanů) jsem, na radu Masaryka, pročetl celou Millovu logiku (*System of Logic; Ratiocinative and Inductive*) v anglickém Everymanově vydání.

Ale tu přišel zlom. Na poli metodologie jsem se hodně od Masaryka odchýlil. Namísto analýzy sekundárních (jinými posbíraných) údajů učil jsem se (a učil Holandany) sbírat a konstruovat data vlastní. A namísto induktivní logiky J. S. Milla jsem se zahloubil do metodologie Sira Karla Poppera, v Nizozemí hodně propagovaného psychologem A. D. de Grootem. I pojetí kauzality se hodně změnilo, hlavně pod vlivem anglického myslitele J. L. Mackieho (*The Cement of Universe. A Study of Causation*, Oxford University Press, 1974). To vše však Masaryka, který další pokrok vědy a výzkumu spíše předvídal, než brzdil dogmatickými názory, nevyvrátilo, naopak, jeho principiální vědecký světový názor utvrzovalo.

Zabrán výzkumem nizozemské společnosti v rámci Institutu pro preventivní lékařství, byl jsem, zejména vzhledem k znalosti a zkušenosti na metodologickém poli, povolán již v roce 1958 jako profesor na universitu v Groningenu. Zde proběhlo první desetiletí v plodné výzkumné a didaktické činnosti. Koncem let šedesátých však přišel zlom; ze Spojených států se i do Holandska přelila vlna studentských protestů, kterou jsem v duchu nazýval 'západní kulturní revolucí'. A bylo to v této době, kdy jsem si opět aktuálnost Masaryka, a zejména jeho *Otázky sociální* uvědomil. Co začalo jako protest amerických studentů proti vojenské službě ve Vietnamu, vyústilo v odpor proti všemu úsilí bránit komunistické agresi či podporovat obranyschopnost Západu. Spolu s hašišem a novými psychedelickými drogami, které měly nahradit kouření a alkohol v ustavené společnosti ('established society', 'establishment'), rostl odpor proti autoritě jakéhokoliv druhu. Tím pozvolna radikální hnutí byla přijímána hnutím tradičně proti 'západní' spo-

lečnosti zaměřeným: marxisticky orientovanou, v západních komunistických stranách organizovanou, levicí.

Na univerzitách to byly zejména katedry psychologie a sociologie, které se octly pod vlivem marxistů. Čtyři až pět organizovaných členů strany dokázalo díky své anonymitě a politickému nezájmu studentských mas opanovat výbory studentských spolků. A bylo to v tuto dobu, kdy pod heslem decentralizace studenti dosáhli i kvantitativní rovnoprávnosti ve všech řídicích orgánech univerzity. A tu stačili jeden či dva marxisticky smýšlející filozofové či historici mezi docenty, aby se prosadila dokonce i jmenování profesorů dle stranického diktátu. Situace v zemi, kde komunistická strana nejen nebyla zastoupena ve vládě, ale nedosáhla ani pěti procent hlasů ve volbách, byla absurdní. Marx byl hlásán ze všech stran. Vzpomínám si, že jsem jeden učební rok musel žádat tři docenty prvního ročníku sociologie, aby aspoň trochu koordinovali své přednášky. Všichni tři si totiž zvolili za předmět přednášek „úvod do marxistické sociologie“. Což byl Masaryk zcela neznámý? Nebyl.

Z místní univerzitní knihovny, která má dnes již dva miliony svazků registrovaných na počítači, jsem si vypůjčil *Die philosophische und sociologische Grundlagen des Marxismus. Studien zur socialen Frage* (Videň, Konegen Verlag, 1899) a dal knihu číst kolegovi, profesoru sociální historie na naší katedře. Ten byl doslova ohromen údivem: tak ostrou kritiku marxismu prý ještě nikde nečetl. Nevím, všiml-li si data vydání – sedmdesát let před časem, kdy Nizozemí marxismus začalo „objevovat“.

Co se mne zvláště dotklo, byla univerzální recepce Marxe a stejně univerzální neznalost Masaryka. Studenti přejímali i Marxe bez nuancí, jak byl podáván v Moskvě tištěnými příručkami. I o několik let později, kdy už hnutí proti „*establishmentu*“ bylo na ústupu, jeden z mladších kolegů z Královské akademie věd (jejímž členem jsem již před ním byl) se nedal mnou odradit od návrhu k zavedení marxistické sociologie do povinného *curricula* na všech univerzitách. Sám byl členem konzervativní odnože Kalvinistické církve (Gereformeerde Kerk). Návrh neprošel a po roce 1989 marxismus ze škol zmizel.

Nepopisuji zde jen provinciální poměry nizozemské. V srpnu 1974 jsem byl pozván *American Sociological Association*, abych na jejich roční konferenci v Montrealu v Kanadě přednesl referát. Kongres se konal v nejvyšším poschodí přepychového hotelu Královny Alžběty, plném křišťálových lustrů a plyšových křesel. Angličan T. Bottomore byl zvolen čestným předsedou společnosti a držel v největším sále slavnostní proslov – o důležitosti marxismu nejen pro vývoj společnosti, ale i sociologie. Jeho závěrečná slova, která vzbudila salvu potlesku, mi dodnes utkvěla v paměti: „Kdyby se Marx nebyl narodil, byl by musel být vynalezen!“ V duchu jsem vzpomínal na starého pána v sále zcela nepřítomného, manžela paní Garrigue, jak by se na krajany své ženy, dnes novopečené revolucionáře popijející minerální vodu z křišťálových karaf, jistě ironicky usmál. Vždyť Masaryk nikdy historickou zásluhu Marxe nepopíral; proti nekritické recepci marxismu co by vědy, neb dokonce světového názoru, vyslovil však ve své *Otázce sociální* nepřekonatelné výhrady.

Závěrečná poznámka

My masarykovci byli považováni v době, kdy marxismus v sovětském pojetí stál v zenitu své moci, za neexistující, nacházející se „na smetišti dějin“, jak nám uprchlíkům ze střední Evropy marxističtí kolegové na univerzitách neváhali veřejně nadhodit. Aniž bych

chtěl upadnout do podobného historického determinismu, chtěl bych poukázat na téměř úplné zborcení právě jejich koncepcí a ideologie v devadesátých letech.

Neznaje budoucí pozici kolotoče světové historie, lze jen vyslovit naději, že 21. století přijme Masarykův duchovní odkaz intenzivněji, než tomu bylo v druhé polovině století dvacátého, doma i za hranicemi.

Ivan Gad'ourek

CZECH SOCIOLOGICAL REVIEW

CONTENTS OF VOLUME VI (1998), NUMBER 1

Introduction

ARTICLES

Rabušic, L.: The Poverty of the Czech Elderly – Myth or Reality?

Buriánek, J.: 'Soft' Deviance or Erosion: The Forming of Organisational Culture

Leudar, I., Nekvapil, J.: On the Emergence of Political Identity in the Czech Mass Media:

The Case of the Democratic Party of Sudetenland

Fassmann, H., Hintermann, C.: Potential East-West Migration

FROM SOCIOLOGICAL SURVEYS

Kreidl, M.: Changes in the Perception of Poverty and Wealth: The Czech Republic, 1991-1995

Tuček, M., Harmádyová, V.: Structural Changes and Social Mobility 1988-1995 in the Czech and Slovak Republics

DEBATE

Patočka, J.: From Marxist Revolution to Technological Revolution

REVIEWS

Ivan Gabal (ed.): The 1990 Election to the Czechoslovak Federal Assembly. Analyses, Documents and Data (K. Vlachová)

Czech Germans, or German Czechs? (O. Šoltys)